

Gamlestaden – Kviberg från forntid till nutid

Denna historik är tredje uppdaterade versionen av den text som ingår i boken Gamlestaden – historik och arkitekturguide, 2 uppl 1999. Arkitekturdelen och illustrationerna finns enbart i den tryckta upplagan. Litteraturlistan som ligger i separat fil följer textens kapitelindelning och är också aktualiserad våren 2004.

Från gryta till röse

Höjderna i Nylöse var förmodligen bebodda redan under äldre stenåldern, 8000 f. Kr. - 3000 f. Kr. Havsytan låg då c:a 25 m över nuvarande nivå. När den sista inlandsisen några tusen år tidigare drog sig undan, kvarlämnande spår som t.ex. de imponerande jättegrytorna vid Kviberg, var havsytan nästan 100 m högre än dagens.

Inga boplatser i Nylöse är utgrävda av arkeologer, men fynd av yxor och andra föremål av flinta visar att Storeberg bakom Nylöseskolan och Bunkeberget, kullen mellan SKFs parkering vid Artillerigatan och Bellevue varit bebodda av forntida fångstfolk. Föremålen som hittats finns förtecknade och bevarade i Göteborgs arkeologiska museums samlingar.

Minnen i sten

De äldsta fasta fornminnena är gravar i sten, såsom rösen, hällkistor och stensättningar. De är från yngre stenåldern och bronsåldern, 1800 f. Kr. - 500 f. Kr. Kanske har fångstfolken då även börjat med lite odling och boskapsskötsel. I Göteborgsområdet finns över 200 rösen, de flesta ute i havsbandet, men några är belägna i Kviberg. Där finns två bronsåldersgravar och några övervuxna rösen. Eventuellt är något av dem en stensättning, medan ett annat kan vara en naturlig moränbildning. Även vad gäller några andra rösen, en hällkista och en påstådd hällristning vid Lärjeåns dalgång och de förmodade resterna av en skans bland kolonilotterna vid Lärjeholm, visar arkeologiska museets fornminnesregister att tveksamheten är stor. Det behövs alltså närmare undersökningar för att kunna skilja kultur från natur i historiens begynnelse.

I och med klimatförsämringen vid bronsålderns slut blir människan mer bofast och gör större ingrepp i naturen. Naturlandskapet blir till kulturlandskap. Fornminnen från den därpå följande järnåldern, vikingatiden, är det dåligt med i Nylöse. Det enda är en förmodad fornborg på bergsslutningen ner mot Lärjeån. Fortiden sträcker sig fram till c:a 1050 e. Kr, sedan tar medeltiden vid enligt den indelning nutida betraktare tillämpar.

Det allra intressantaste som är kvar från Gamlestadens historiska gryning är stenlabyrinten på Storeberg. Numera hittar man den lätt genom att gå upp vid Nylöseskolan eller via trappan snett bakom Varnhemsgatans daghem inne på kyrkogårdsområdet. Ta sedan gångvägen till vänster och följ den till skylten, som markerar stigen in till labyrinten.

Längs västkusten finns ovanligt många labyrinter bland annat på Hönö och Vrångö. De flesta har tillkommit i historisk tid, d.v.s. för mindre än tusen år sedan, för att användas i kvarlevande magiska riter och lekar vars syfte var att påverka t. ex. vädret och fiskelyckan.

Labyrinten på Storeberg ligger ovanligt långt in i landet och dessutom finns förmodligen ett forntida gravfält i dess omedelbara närhet. John Kraft som återupptäckte och frilade labyrinten 1982 drar därför slutsatsen att den kan vara från tiden före Kristi födelse.

Labyrinter som kultplatser för fruktbarhetsriter har funnits på många platser i Norden och även i England och Medelhavsområdet, samt i Indien, Afghanistan och Etiopien. De spillror av traditioner, lekar och sägner som dokumenterats handlar ofta om jordgudinnan som om våren ska befrias ur sin "borg" i labyrintens mitt. På keramik från norra Syrien har man hittat bilder av

likadana labyrinter eller trojeborgar, som det också kallas, som den på Storeberg. Namnet Troja i olika former förknippas med labyrinter redan 600 f. Kr.

Ett sätt att hitta "bortglömda" trojeborgar är just att se på de geografiska namnen. Så hette t.ex. platsen uppe på Storeberget på 1800-talet Troyenborgs Slätt, trots att labyrinten då var "okänd". Även som gatunamn i Gamlestaden har trojaborgen gjort sig påmind utan att vara officiellt känd.

Förmodligen ruvar den lilla till synes orörda natur som finns kvar i Gamlestaden på åtskilliga hemligheter från forntiden. Naturen har nästan helt återerövat landskapet från Gamlestadens forntida befolkning eftersom de levde helt i, med och av den, utan att skada den.

Från Götaholm till Gamlestaden

I dagens Gamlestaden finns inga synliga rester av den stad som en gång var en av landets viktigaste. En minnessten vid Gamlestadstorg är allt som för tanken till den internationella handelsmetropol Nya Lödöse, som en gång låg här.

Säveåns mynning var sannolikt redan hamn för Härlanda by och gårdarna inåt Sävedalen, när riksrådet under Sten Sture den äldres tid 1473 beslöt att platsen skulle ersätta Lödöse som "landets port mot väster". Enligt de första planerna skulle staden ligga på Säveholmen, på nuvarande slakthusområdet, och heta Götaholm. Redan inom ett år var namnet ändrat till Nya Lödöse, Nylöse, för att göra det lättare att överta det tidigare Lödöses roll i handel och politik.

Flyttningen av export- och importhamnen till den plats som i dag är Gamlestaden, skedde av handelspolitiska skäl. Man ville slippa betala tull till Norge, som från Bohus fästning kontrollerade trafiken på älven. Ett sydligare läge var dessutom bättre för handeln från Sjuhäradsbygden, som annars tog vägen över Halland, vilket vid denna tid var danskt.

Säveholmen visade sig vara en dålig grund att bygga på, så staden anlades i stället på Säveåns norra strand, vid nuvarande Gamlestadstorg. Den första hamnen låg vid den arm av Göta älv som då skilde Säveholmen från fastlandet. Senare bebyggdes även den södra sidan av Säveån och hamnen flyttade troligen dit.

Borgarna i den nya staden fick som gåva Kvibergs och Härlanda byar och senare av Gustav Vasa även Eklända by. När Nylöse pastorat var som störst, innefattade det hela nuvarande Göteborg och Partille, förutom Lundby och Västra Frölunda. I denna vidsträckta församling bodde som mest 2000 själar, varav hälften i själva staden.

På lösans grund

Mycket finns skrivet om Nya Lödöses korta och dramatiska historia. Krig, brand, ras, tvångsflyttning och till sist nedläggning av staden drabbade nylöseborna. Genom de bevarade tänkeböckerna, d. v. s. protokollen från stadens styrelse och andra dokument, kan vi få en bild av det dagliga livet i staden. Vi kan ana hur man ordnade renhållning, brandförsvar, rättsväsen, tull, skola, fattigvård och handel. De ständiga problemen med att bygga befästningsvallar på den dåliga lergrunden framkommer såväl i skriftväxlingen med Gustav Vasa som i andra dokument. Vid ett tillfälle rasade en stor del av vallen och flera hus ner i vallgraven. 1543 störtade bron över Säveån och drog med sig ett helt ekipage, en händelse som blivit uppmärksammas genom Gustaf Henrik Brusewitz' målning som finns på Konstmuseet.

Den militära utvecklingen i form av mer långskjutande artilleri och den förrådiska leran var huvudorsaken till att staden 1621 förlorade sina privilegier och de sista innevånarna 1624 tvångsflyttades till det nya Göteborg, som Gustav II Adolf grundlagt. Därmed blev Nya Lödöse till Gamlestaden.

Bilden av staden

Den första och största arkeologiska utgrävningen gjordes under ledning av Sixten Strömbom. Den finns noga dokumenterad och de föremål, redskap, pengar, kärl, kläder m m, som hittats, förvaras i Stadsmuseet. Strömboms utgrävning är nu i sig själv historia och hans avslutande rader i själva grävningsdagboken ger ett svindlande perspektiv:

”...avslutades undersökningsarbetena å Nylödöses mark den 11 november 1918, vapenstilleståndsdagen ute i det stora världskriget, en mörk, tung tid, då den spanska farsoten dag för dag minskade grävartruppen.”

Stadsingenjör Albert Lilienberg, som på 1910-talet ritade Gamlestadens medeltidsinspirerade stadsplan, har utifrån Strömboms utgrävningar försökt att rekonstruera Nylöses stadsplan. Mycket är fortfarande oklart, trots ytterligare grävningar 1965 - 71 i samband med vägbyggen vid Gamlestadstorg. Men i stora drag är förmodligen Lilienbergs skiss riktig. Klart är att staden hade två torg, på var sin sida om Gamlestadstorg. Det södra torget med rådhuset låg där Gamlestadens Fabriker ligger i dag, i kvarteret Elefanten. Ytterligare utgrävningar där skulle kunna ge närmare besked. Det norra torget med kyrkan fanns mitt i den nuvarande trafikkarusellen. Gamlestadsvägen, den gamla landsvägen mellan Norge och Danmark, hade då samma sträckning som innan Nya Lödöse och som den i stort sett har ännu i dag.

Kyrkan var den enda stenbyggnaden. I samband med utgrävningen 1965 schaktades de sista resterna av den bort för att ge plats för bilismen. Härlanda kyrka, S:t Olofs kapell i Gamla Lödöse och Heliga Korsets kapell, vars läge är okänt, revs alla för att ge material till Nya Lödöses kyrka, enligt beslut av Gustav Vasa. Några av dess grundstenar är bevarade, däribland en vid nuvarande Nylöse kyrkas klockstapel. Ytterligare stenar finns i Kvibergs kyrkogårds minneslund. På kyrkogården vid Stampen står en sten som markerar den nya graven för de döda som påträffades vid utgrävningen 1965.

Vid de senaste utgrävningarna hittades bl a stadens sigill och en stor nyckel som hört till kyrkan eller någon av stadsportarna. Sigillet är avbildat i Gamlestadens egen blåvita flagga, som hissas på Sten Johanssons Plats, utanför Medborgarhuset vid högtidliga tillfällen.

Gräv där du står

Det mesta av Gamlestaden är nu utschaktat, de s k kulturlagren är förstörda. Några större arkeologiska fynd kan inte väntas annat än på ömse sidor om Gamlestadstorg i kvarteret Abborren och området kring S:t Pedersgatan, samt det tidigare nämnda kvarteret Elefanten. Här kan göras fynd som skulle kunna få en avgörande betydelse för vår bild av Nya Lödöse.

Ytterligare ett intressant utgrävt område är Hospitalskyrkogården vid Gamlestadsvägen. Då kyrkan på det norra torget blivit hårt åtgången av krig och andra härjningar, beslöt nylöseborna i slutet av 1500-talet att bygga en ny. Troligen låg den nya kyrkan utanför stadens norra port vid den plats som i dag kallas Hospitalskyrkogården. Hit flyttade Gråbrödraklostret från Gamla Lödöse 1473. Gustav Vasa lät 1528 klosterbyggnaden övertas av hospitalet, ett sjukhus för spetälska som funnits i Gamla Lödöse sedan 1200-talet. Hospitalet blev även vårdanstalt för ”vansinnige och bräcklige” och flyttade 1872 vidare till Hisingen och fick namnet S:t Jörgens sjukhus. Klart är att vid Hospitalskyrkogården funnits två kyrkobyggnader, som båda rivits. Huruvida den första var identisk med Nya Lödöses nya kyrka kan möjligtvis fastställas genom utgrävningar och ytterligare studier av skriftliga dokument. Gustav Vasas besök i klostret 1526 finns förevisat i en målning av Gustaf Henrik Bruswitz i Nationalmuseums samlingar.

Även om inga synbara tecken i dag påminner om den ”Världshandelns svenska åder” som en gång fanns kring Gamlestadstorg, kan kunskapen om det som varit och tanken därpå ge en extra dimension till den dagliga färden i trafikkarusellen.

Från landeri till industri

År 1624 flyttade(s) de sista borgarna från Nya Lödöse till Gustav II Adolfs Göteborg vid Otterhällan. I en beskrivning av striderna mellan svenska och danska trupper vid Gamlestadsbro 4-6 augusti 1645 nämns en kykoruin och rester av hus och jordvallar. Några decennier senare finns knappast några spår av den nedlagda handelsmetropolen, även om vallarna var synliga vid Gamlestadstorgs östra sida ända in på 1930-talet. Flera av härförarna från striderna på 1600-talet har fått ge namn åt gatorna i Gamlestaden, t.ex. Lars Kagg och Harald Stake.

Från stad till utmark

Det nuvarande Göteborg grundades på Nya Lödöses utmarker och fick överta den nerlagda stadens landområden, rollerna blev alltså ombytta. Gustav II Adolf lockade holländare till Göteborg inte bara för att bygga staden utan också för att utveckla jordbruket. Holländska bönder arrenderade stora delar av stadens mark för att odla och hålla boskap till borgarnas försörjning. Den på detta vis använda marken kallades landerier. Men redan i slutet av 1600-talet hade de flesta landerierna tagits över av magistratens medlemmar, d.v.s. stadens beslutsfattare. De bestämde att rätten till arrende skulle förbehållas dem själva.

Man lät uppföra herrgårdsliknande byggnader på landerierna och det är dessa som numera kallas landerier. Några lever kvar endast som namn, t.ex. Kristinedal och Marieholm, medan andra är bevarade såsom Kvibergsnäs och Bagaregården. I slutet av 1800-talet löste staden in de flesta landeribyggnaderna medan några såldes.

Kvibergs by, eller Quighuberg som det heter när det första gången omnämns 1353, hade tillhört Nya Lödöse. När marken sedan övergick i Göteborgs ägo blev den landerimark och så småningom till landerierna Kviberg, Kvibergsnäs, Gamlestaden (även kallat Mariedal) och Marieholm. Oklarhet har rått om Hospitalsmarken och delar av Skräppekärr hörde till Kvibergs by. Över huvud taget är bilden av ägo- och arrendegränser oklar och kartor saknas i stor utsträckning.

Kvibergs landeri

Kvibergs landeri arrenderades först av holländska bönder, sedan av olika magistratspersoner. J. J. Ekman var den siste landeriägaren. Området övertogs 1890 av Kronan som där byggde kaserner för Göta Artilleriregemente.

När de nya kasernerna i ståtlig riddarromantisk stil invigdes första oktober 1895 sade regementschefen greve Hamilton bl.a.:

”Då regementet nu inflyttar i sin nya boning (...) och får nya grannar, så må man hoppas, att det skall veta att iakttaga ett goda krigsmän värdigt uppträdande och från första dagen bemöda sig om att vinna sina nya grannars förtroende och välvilja. Det bör göra sig värdigt det stolta och vackra hem, som Konung och riksdag med stora uppoffringar skaffat detsamma. Dessa uppoffringar medföra förpliktelser, som vi böra fylla genom att förskaffa oss stridsduglighet till den dag, som kan komma då vår Konung kallar oss till vapen för Sveriges ära och självständighet.”

Så här skriver regementschefens hustru samma dag i sin dagbok:

”Överstinnorna Braune, Geijer och jag åkte tillsammans ut (...) Från chefskansliet som är beläget i tornrummet sågo vi regementet komma tågande med trummor och spel. (...) Man slöt med 'Vår Gud är oss en väldig borg' och Kungssången. Efter högtidligheten intog damerna choklad i officerarnas trevliga våning.”

När regementet flyttade in blev det gamla landeriets byggnader, såväl villan Bellevue, som brann ner 1970, som torpen, till bostäder för officerare och andra stamanställda. Efter nästan hundra år lämnade militären kasernerna 1994. Huvudbyggnaden har tagits över av idrottsrörelsen och Idrotts- och föreningsförvaltningen och i resten av området finns nu de mest skiftande verksamheter, däribland vandrarhem, skola, ungdomens hus och militärmuseum.

Våren 2004 stod de tre första husen med studentlägenheter klara och fler är på gång, liksom andra hyresfastigheter och serviceanläggningar. I norra delen av området är de första villorna klara och fler planeras, liksom skola, idrottsanläggningar och ännu mer bostäder.

Kvibergsnäs landeri

Kvibergsnäs har varit bebyggt sedan slutet av 1600-talet. Den nuvarande mangårdsbyggnaden uppfördes 1801. Kvibergsnäs kan sägas vara det sista landeriet i den meningen att här bedrevs jordbruk långt in på 1900-talet och såväl flyglar som ekonomibygnader finns fortfarande kvar. Göteborgs Stad äger och förvaltar nu byggnaderna som ingår i kommunens bevaringsprogram för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.

Mariedal och Marieholm landerier

Landerimarken utanför Nya Lödöse på norra sidan av Sävån delades 1611 i två landerier; Gamlestaden (Mariedal) kallades den östra delen och Marieholm den västra. Gamlestadens landeris huvudbyggnad låg inne på SKFs nuvarande område. Både Gamlestaden och Marieholm arrenderades till en början av holländare. Att deras jordbruksmetoder var framgångsrika och manade till efterföljd omvittnas av Marieholms senare brukare. I slutet av 1700-talet skrev Johan Jacob von Holten, tysk invandrare och far till den von Holten som grundade Gamlestadens första skola:

”Nu begynte jag med all styrka odla derwid belägna Stora Holmen på Holländskt vis(...) och jag skördade en wälsignad frukt för all möda kostnad och besvär. (...) Så att det wackra Marieholm genom flit och odling är nu ganska lättbrukat och mestadels så fet som en smörgås.”

Ända fram till 1938, då Marieholms huvudbyggnad, som låg väster om Gamlestadsvägen mittemot nuvarande Gamlestadens Fabriker, revs kunde gamlestadborna köpa sin mjölk på Marieholms gård. Den mark som von Holten och andra så framgångsrikt dikade ut, vallade in och odlade, så att man inte längre anade att den delvis bestod av öar har idag blivit ett område för industri, lager och handel, som helt avskärmat Gamlestaden från närheten till vattnet. Numera utgör slakthusets gamla byggnader från 1905 en kulturhistorisk förgrund i utsikten bort mot Marieholms oöverskådliga industriområde.

Från Marieholm avsöndrades Mariebäck som en egen gård. Det var på dess mark som Gamlestadens första skolhus fanns. Det användes fram till år 1901, då Kvibergsskolan stod klar. Den ersatte även det skolhus som Kvibergs siste ägare Ekman låtit bygga 1875. Det ekmanska skolhuset, även kallat Beateborg, ligger i södra kanten av det område som i mitten av 30-talet blev Kvibergs kyrkogård, bredvid kyrkogårdsförvaltningens byggnad. Kvibergsskolan, som revs 1959, låg vid Artillerigatan där SKFs område idag slutar. Lödöseskolan, den gula träbyggnaden som idag utgör en del av Gamlestadsskolan, togs i bruk 1921.

Även landeriet Waterloo avstyckades från Marieholm. Det inlöstes 1902 av Göteborgs Stad och gården revs 1950. Såväl Waterloo som von Holten har fått ge namn till gator inom Marieholmsområdet.

Hospitalsmarken

Hospitalsmarken var inget landeri. Den hade fått sitt namn av det sedan 1528 där belägna hospitalet. Hospitalsbyggnaderna eldhärjades många gånger, bl. a. brändes de av danskarna 1645. Den sista byggnaden, som revs först 1963, var från 1800-talet eller slutet av 1700-talet. Den användes som vanligt bostadshus sedan hospitalet 1872 flyttat över till Hisingen och blivit till S:t Jörgens sjukhus. Carl von Linné besökte hospitalet 1746 på sin västgötaresa. Hans målande beskrivning citeras ofta:

”Hospitalet, som födde 78 olyckliga personer, låg vid vägen bortöver Sahlgrens sköna sockerbruk; man såg det tydeligen, varuti en lyckelig skiljes från en olyckelig. Runkar en skruv i hjärnan stapplar strax förnuftet; lyckelig den som lärt tänka likt med de meste... Här sågs Christina Utfall, vars skruv blivit förryckt på ett olyckat skepp. En Marit Månsdotter som för giftermål i 12 år varit melankolisk. En Cedercrantz som ej kunnat tänka lika med andra, fast han i ett inneslutet rum fått betänka sig uti 32 år. En magister Winterkorn, som gärna velat hava bröd men ej köttet, och alltså mistat bägge, vilket han i 23 år beklagat; denne hade förgätit världen, mer än sitt latin, vilket han talade, som en Tullii lärjunge. En Eric Engelbrectson, hade som en tiger, över 20 år legat naken, innesluten i en krubba på trågaller, var dock köttfull och stark; fast han i så många år varit utan motion.”

När den första Hospitalskyrkan invigdes 1627 var Nya Lödöse redan borta. Hospitalskyrkan revs 1791 då den bedömdes vara onödig. Men de boende kring Hospitalet blev fler och 1832 var den andra Hospitalskyrkan färdig. Det var dock inget lyckat bygge utan efter att ha stått oanvänd länge revs den 1911. Nuvarande Nylöse kyrka som ligger där Alekärrs gård fanns innan, invigdes 1929 under namnet Gamlestadens kapell. Däremellan hade den 1883 tillkomna S:t Pauli kyrka varit dåtidens Gamlestadbors församlingskyrka. När såväl Kortedala som Bergsjön och tidigare även områdena söder om Säveån avsåndrats från Gamlestadens församling ändrades namnet 1969 till Nylöse församling.

Skräppekärr

Äganderätten till Skräppekärr, området nedanför Storeberg mellan Hospitalet och Lärjeholm tvistades det om i 200 år innan gränsen mot Lärjeholm fastställdes så att marken kom att tillhöra Göteborgs stad. På denna mark byggdes under 1890-talet ett för sin tid mycket avancerat vattenverk, Alelyckan. Det har sedan byggts ut och moderniserats i flera omgångar för att klara stadens till synes omätliga vattenbehov. Numera är det kompletterat och sammanlänkat med Lackarebäckens vattenverk. Alelyckans gamla byggnader är, i den nu gällande stadsplanen för Alelyckans industriområde, kulturminnesmärkta. Detta gäller även Skräppekärrs renhållningsverks arbetarbostäder från 1920-talet, de fyra stora villorna strax söder om Alelyckan, liksom Lärje gamla stationshus på ängen på andra sidan vägen. En milsten från 1724 står här vid vägen och från bron över Lärjeån kan man se den gamla valvbron av sten. På andra sidan Lärjeån, alltså utanför Gamlestadens område, ligger Lärjeholms gård. Den brändes 1645 av danskarna och de äldsta delarna av de nuvarande byggnaderna är troligen från tiden strax därefter. Gården är byggnadsminnesförklarad av Riksantikvarieämbetet sedan 1973 och ägs av Göteborgs Stad.

Ånäs landeri

Söder om Säveån fanns Ånäs landeri, först brukat av holländare, sedan arrenderat av släkten Sahlgren i över 130 år. Landeriets huvudbyggnad låg där Gamlestadens Fabriker nu är. Bröderna Niclas och Jacob Sahlgren fick 1729 kungligt privilegium på ett sockerraffinaderi. Det innebar att de under 25 år var skyddade mot konkurrenter inom ett område av 30 mil. Ånäs sockerbruk, en imponerande anläggning i åtta våningar intill landeriets huvudbyggnad, stod klar 1733 och kan fortfarande urskiljas bland alla nyare byggnader runtomkring. Efter diverse

ägarskiftet blev det gamla sockerbruket så småningom en filial till Rosenlunds spinnerier och 1881 eget bolag med namnet Gamlestadens Fabriker AB. Hur den unge ingenjören Sven Wingqvist konstruerade det sfäriska kullagret för att lösa problemet med ständigt kärvande maskiner i Gamlestadens Fabriker, är ett av de mest kända kapitlen i svensk industrihistoria. På Mariedals landeri startade så SKF 1907 med kapital från Gamlestadens Fabriker. Den allra första byggnaden, ”rättboet”, finns inte längre kvar. Den äldsta bevarade delen av den gamla huvudbyggnaden mot Hornsgatan är byggd 1909, den pampiga fasaden mot Artillerigatan kom till 1910-12. På 1920-talet gav SKF i sin tur upphov till Volvo, som startade i en nyss uppköpt och nerlagd kullagerfabrik på Hisingen.

I det gamla sockerbruket och Gamlestadens fabrikers övriga lokaler finns idag diverse media- och föreningsverksamhet. I SKF:s byggnader längs Artillerigatan tillverkas inte längre några kullager utan där finns olika småföretag och affärsverksamheter.

När Alexander Odhner tvingades lämna S:t Petersburg 1917, vände han sig till sin kusin Sven Wingqvist. Så kom det sig att General Odhners tillverkning av räknemaskiner etablerades vid Gamlestadsvägen i det hus som numera i om- och tillbyggt skick används av SAABTECH.

Kristinedals landeri

Kristinedals landeri, även det under 1600- och 1700-talet arrenderat av släkten Sahlgren, hade sin huvudbyggnad söder om Sävån och öster om Gamlestadsvägen. I närheten ligger idag SKF:s fritidsanläggning som fått överta namnet. Landeriets huvudbyggnad revs 1960.

Sävenäs herrgård

Sävenäs säteri eller herrgård fanns också inom det område som idag tillhör SKF. Här startade 1874 Säfveåns Trävaruföretag. Det var i början av seklet landets största exportör av sågade och hyvlade brädor. Man övergick sedan till lådtillverkning. Delar av denna industrianläggning fanns kvar inom SKF:s domäner till slutet av 1980-talet. Sävenäs herrgård renoverades 1987 och innehåller nu möteslokaler och SKF:s museum och kallas kort och gott Herrgården.

En färd på Sävån

För den som inte hade tillgång till häst och vagn, och inte var så fattig att bara apostlahästarna gällde, var ångbåten från Kviberg till Lilla Bommen det naturliga sättet att ta sig till staden. Så här skildrar en ung officersvolontär från Kviberg den resan kring sekelskiftet:

”Färden går först förbi Bellevue, Kvibergs gamla landeri, Officersvillan och landerierna Gamlestaden (Stallmästargården), Mariedal och Marieholm, alla dessa på höger hand. På vänster hand ligger Sävenäs och Kristinedal. Ibland närmar man sig någon brygga, där det i vanliga fall brukar stå någon och vänta på båten. Om det händelsevis inte skulle finnas någon, blåser kaptenen energiskt i ångvisslan och lägger avvaktande bi. (...) Tio öre kostar enkel resa. Så kommer man till Gamlestadsbro (...) Då bron passerats, har man Marieholm till höger och Gamlestadens Fabriker till vänster. Seglatsen går nu mellan öppna vassängar, där bebyggelse, trädvegetation och bryggor saknas och där ån lugnt flyter fram mellan de gröna fälten. Stämningen är densamma som vid färd på en holländsk kanal. Inför den annalkande skymningen låter kaptenen tända lanternorna. Så passerar gasverket och båten sticker ut i stora älven. (...)”

Torp och arbetarbostäder

När det gäller livet på landerier och herrgårdar finns det noga dokumenterat. Teckningar, målningar och även foton och massor av skriftligt material gör att det går ganska lätt att göra sig en föreställning om de välbeställdas liv på dessa egendomar. Men större delen av gångna seklers gamlestadsbor var torpare, drängar, pigor, tjänstefolk och så småningom

fabriksarbetare. Deras historia är betydligt svårare att hitta. Maten de producerade är uppäten, tyget, garnet, fisknätet, lådorna, räknemaskinerna, kullagren m.m. de tillverkade är förbrukade, deras bostäder är nästan alla borta.

Men flera torp, gårdar och andra bostadshus från 1700- och 1800- talet fanns kvar långt in på 1900-talet. På foton kan man se torpen vid Gamlestadstorg och på nuvarande Kvibergs kyrkogård t.ex. Höjden, Olstorp, Anderstorp och Trekanten. I Skräppekärrsområdet eller Lärje som det också kallades bodde många familjer långt in på 1900-talet t.ex. i torpen Ljungslätt, Erikslund, Intagan, Klinten, Holmen och Nybygget. Kvar i dag finns Hultås, Kristineberg och Skräppekärr. Det gamla affärshuset Sofielund är renoverat. Här bedrevs lanthandel ända till 1960 och i Marielundsskolan snett över Gamlestadsvägen började barnen i Lärje sin skolgång.

När industrin började växa fram på landerierna måste man även bygga bostäder till arbetarna. Gamlestadens första arbetarbostäder var envånings trähus som flyttades till Gamlestadens Fabrikers område från Rosenlunds spinnerier i Annedal. Kring sekelskiftet byggde Gamlestadens Fabriker nya bostäder i sten. De stod kvar ända till 1956. Från 1900 och fram till 1906 bebyggdes kvarteret Abborren med bostäder och mindre arbetsplatser, bl.a. tvättinrättningen Gloria. De små lägenheterna låg runt trånga gårdar med gårdshus. Det gällde att få plats med så mycket som möjligt. Kvarteret Abborren revs i slutet av 60-talet och området används nu som parkering i anslutning till SKFs entré vid Hornsgatan.

Industrialismen och den därav följande inflyttningen till städerna ledde till en svår bostadsnöd med utrymme för spekulation som kunde leda till än större misär. Såväl stadens styrelse som dess mer välbärgade borgare var väl medvetna om problemen. De senare bildade olika välgörenhetsstiftelser. I Gamlestaden uppförde Emily Dickssons stiftelse 1916 elva envånings trähus och på 30-talet tillkom tre tvåvåninghus. Stiftelsen syfte var att "bereda sunda och billiga bostäder åt barnrika familjer i Göteborg". De flesta av envåningshusen och ett tvåvåninghus finns kvar och är renoverade. De ingår i kommunens bevarandeprogram för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.

När stadsplaneingenjör Albert Lilienbergs stadsplan för Gamlestaden fastställdes 1917 hade bostadsbyggandet kommit igång på allvar. De hus som idag präglar stadsbilden i Gamlestaden är byggda från 1915 och fram till 1960, det mesta enligt Lilienbergs stadsplan.

Från Långan till Havskatten

Dagens Gamlestaden är i sig ett levande kapitel i 1900-talets historia. Industrisamhällets framväxt och tillbakagång, de olika bostadspolitiska epokerna och demokratins utveckling, allt finns närvarande i Gamlestaden i dag. Historien lever hos gamlestadborna i minnen och berättelser och i stadsdelens gator, gårdar och hus.

Stadsingenjör Albert Lilienberg lade 1909 fram en stadsplan för Gamlestaden. Den antogs 1913 och utvidgades 1917. Idealerna togs från medeltid och barock med stor variation av torg, öppna platser, gårdar och krökta gator. Bebyggelsen skulle vara landshövdingehus. Bostäder och arbetsplatser skildes åt, istället för att blandas som i det tidigare byggda kvarteret Abborren. Själva kärnan i området för Lilienbergs stadsplan, kvarteren kring Holländarplatsen, ingår nu i kommunens bevarandeprogram för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.

Under första världskriget stagnerade byggandet och bostadsbristen blev enorm. Kommunen lät uppföra bostadspaviljonger bl.a. vid Gamlestadsvägen mellan Original Odhners fabrik och Hospitalskyrkogården. Barackerna eller Negerbyn, som dessa undermåliga bostäder för de allra fattigaste kallades, revs på 30-talet.

Kommunen uppmanade arbetsgivarna att bilda bostadsföreningar. Gamlestadens Fabriker startade två stycken, Änäs och Atos. Den senare byggde tre fastigheter i kvarteret Vitlingen. I

kvarteret Långan uppförde Gamlestadens Fabriker den s.k. Jungfruburen för bolagets ogifta kvinnor. Dessa hus finns ännu kvar.

Det var dock SKF, som p.g.a. sitt ekonomiska uppsving under kriget, kom att dominera bostadbyggandet i Gamlestaden till en början. Redan 1913 hade SKF hjälpt till att finansiera sju bostadshus i kvarteret Långan vid Gamlestadstorg. Större delen av dem revs när bilarna skulle fram på 60-talet. Kvarteren Koljan och Laken, som i stort sett är bevarade och renoverade, byggdes 1917-19 av SKF-anknutna fastighetsbolag.

Det var SKF-arbetarna, som 1917 bildade stadens första hyresgästförening, vilken har kommit att räknas som ursprunget för den Svenska hyresgäströrelsen. Bostadsbristen ledde till höga hyror och dåligt byggda hus. Behovet var stort av en organisation som kunde tillvarata de boendes intressen.

Året efter den stora jubileumsutställningen 1923 byggdes i kvarteret Tonfiskens Göteborgs sista nödbostäder, så att de som bodde i Exercishuset och andra fattigvårdsinrättningar skulle kunna få det något bättre. Ett par år senare bodde 726 personer i Tonfiskens 167 spisrum. Diskussionen hade varit livlig om att bygga spisrum eller enrumslägenheter. Det blev mest spisrum för att de stora barnfamiljerna inte skulle ta inneboende, vilket man ändå gjorde för att klara hyran. Det finns många skildringar av livet i Tonfiskens på gott och ont, om fattigdomen och spriten och om den politiska aktiviteten, festerna, gemenskapen och arrangemangen för barnen. Kvarteret revs 1967 och istället byggdes Gamlestadens enda "höghus", som en ersättning för Milanokolonin vid Bellevue, där SKF:s placerat sin importerade arbetskraft alltsedan de första italienarna värvades 1948. Senare har huset varit ungarshotell, flyktingförläggning, hotell och sedan hösten 2003 är det studentbostäder.

HSB bildades 1924, även det i protest mot alla missförhållanden på bostadsmarknaden. Kvarteret Rödspottan byggdes av kommunen i slutet av 20-talet i enlighet med HSBs bostadsideal vilket innebar en högre standard än kommunens tidigare fattigvårdsbyggen.

När socialdemokraterna kom i regeringsställning 1932 lät de utarbeta en bostadspolitik utifrån de krav HSB och Hyresgästföreningen ställt. Statliga lån gavs till allmännyttiga bostadsbolag. Nu skapades solgårdarna enligt de nya idealen där sol, ljus och luft var honnörsorden. Det skulle inte längre vara slutna gårdar utan friliggande hus med grönt mellan. Solgårdarna i kvarteren Slätvaren och Piggvaren byggdes 1937-38 liksom den tillhörande barnstugan i Piggvaren.

Trafik och befolkning ökade snabbt. Den dåliga bron över Sävån hade länge varit ett problem. En ny konstruerades äntligen 1933-35. När denna Gamlestads Bro revs i mitten av 1990-talet, flyttades järnplattan med byggåren till den nya cykelbron.

Efter mellankrigstidens nedgång för SKF blev det åter fart på hjulen under senare delen av 30-talet. Vid andra världskrigets slut rådde brist på arbetskraft och de första invandrargrupperna kom till Gamlestaden. I baracker vid Sävån på Sävåns södra strand mellan Bellevue och Utby flyttade 1948 170 italienska arbetare med familjer in.

Milanokolonin kallades området som 1965 hyste 550 personer från ett tiotal olika länder. Milanokolonin revs 1972 och ersattes delvis av det nya bostadshotellet i kvarteret Tonfiskens, .

I slutet av 40-talet tar SKF åter ett stort ansvar i bostadsfrågan och initierar bildandet av bostadsrättsföreningar bland de anställda. Vid Ryttalegatan och Batterigatan uppfördes åtta bostadsrättsfastigheter. Under åren fram till 50-talets slut byggs Gamlestaden i stort sett "färdigt" av SKF, HSB, allmännyttan och privata byggherrar. Som ett utropstecken efter alla årsringar av alla olika bostadssociala idéer med en början kring Gamlestadstorget ligger rekordårens Kvibergshus och det nya kvarteret Tonfiskens.

Kortedala firade 45-års jubileum som stadsdel år 2003. Det var till Kortedala och andra nybyggda stadsdelar Gamlestadens barnfamiljer flyttade för att få större och modernare lägenheter alltifrån femtiotalets slut. Detta ledde till att gamlestadsborna blev allt färre. I mitten av 70-talet ansågs stadsdelen mogen för "sanering" inklusive omfattande rivning. Planerna hann inte verkställas innan nya trender gjorde sig gällande inom stadsplaneringen. Alla kvarvarande hus har nu renoverats och moderniserats mer eller mindre varsamt. Barnfamiljer har åter flyttat in och antalet gamlestadsbor har ökat sedan 80-talets mitt.

SKF och Gamlestadens Fabriker dominerar inte längre livet i stadsdelen. Arbetarnas träskor klappar inte mot stenläggningen, ett ljud som en gång fungerade som stadsdelens egen inbyggda klocka. Hagtornstråden blommar inte längs Artillerigatan. Inga familjer på söndagsutflykt sitter vid Sæveåns stränder. Barnen från Utby åker nu inte till Gamlestaden för att titta på julsmytningen. Karaktären av brukssamhälle i storstaden utkant är borta.

Men Gamlestaden är fortfarande en i högsta grad levande stadsdel på historisk mark, en internationell småstad mitt i storstaden och snart växer nya träd vid Artillerigatan.

Från mot till mot

Området kring Gamlestadsbro har ända från äldsta tid varit en trafikknutpunkt. När Sten Sture 1473 beslöt att låta bygga Nya Lödöse, där Gamlestaden idag är beläget, var det redan platsen för ett uråldrigt "vägamot". (Det fornnordiska ordet mot, som levtt kvar t. ex. i namnet Motala, "återupplivades" av göteborgsprofessorn Ture Johannisson när motorvägarna började breda ut sig över landet.)

Vid Sæveåns mynning, den nya porten mot väster möttes treriksvägen, landsvägen mellan Danmark, Sverige och Norge, sedermera E6, och huvudvägen från Västergötland och Stockholm, dagens E20. Till Nya Lödöses hamn kom bland annat Gustav Vasas öl från Emden och hans drottningns röda holländska sammet för vidare transport till Stockholm.

Den förrådiska leran bidrog så småningom till stadens fall. Befästningsvallarna rasade och 1543 störtade stadsbron. "På S:t Laurentii afton skedde i Nylödöse denna ynkliga skada, så att stadsbron föll ned i ån med 60 människor samt med en adelsfru och 6 hennes karlar" berättar den samtida krönikören Rasmus Ludvigsson.

Nya Lödöseborna protesterade mot flyttningen av staden, de uppvaktade konungen med samma kläna resultat som många senare vädjanden till statsmakterna eller som kungen själv uttrycker det i ett brev till ståthållaren på Älvsborg: "Dessa Lödöse borgare hava nu varit här hos Oss med deras skatt. Så ibland annat hava de haft med sig en hop gamla brev eller privilegier, huru Vi dem nu kalla skola, vilka Vi inte till ett blåbär akta."

Även sedan staden flyttats fortsatte trafiken mellan Norge och Danmark på treriksvägen genom Gamlestaden. Den danska postgången hade sin egen poststation i Gamlestaden ända till 1814. Varför ta omvägen in genom Göteborg? Danska vägen med sin förlängning norr- och söderut är kommunens äldsta landsväg, jämnårig med civilisationen på Sveriges västsida. Som en påminnelse om detta bär sedan 1973 en av gatorna i Gamlestaden namnet Treriksgatan.

Detta gamla vägmot blev i och med industrialismens och bilismens utveckling Olskrokens och Gamlestadens största problem. För Olskrokens del innebar byggandet av Tingstadstunneln en lösning helt på bilismens villkor. I de genom åren presenterade förslagen för Gamlestaden kan man följa hur värderingarna och förutsättningarna hela tiden förändrats beroende på hur man bedömt bilismens och storstadens framtid. Kanske kan man rent av se Gamlestadstorgs, Gamlestadsvägens och Artillerigatans vandring genom mer eller mindre genomförda trafik- och saneringsplaner som en spegel av hela Göteborgs historia de senaste decennierna.

Ända fram till sjuttioalets slut var målsättningen att låta stadsdelen ge plats åt den växande bilismen. Kulmen i den utvecklingen nåddes i 1965 års plan som innebar att 1300 lägenheter och ett 25-tal industrier skulle bort för att bereda väg för en sexfilig "autostrada" och dubbelspårig stadsbana till de nya satellitstäderna Bergsjön och Angered. I visionen ingick även ett nytt affärscentrum på 1700 kvadratmeter vid Holländaeerplatsen. Den första etappen förverkligades, fyra filer på Artillerigatan och spårvagnen bort från Gamlestadsvägen. Som en symbol för den ofullbordade planen finns en ofärdig brostump i rondellen vid Gamlestadstorg.

Diskussioner och protester uteblev inte men framförallt visade det sig att man missbedömt såväl bilismens utveckling som de nordöstra stadsdelarnas. År 1976 ändrades planen och anpassades till verkligheten, vilket innebar att de gamla landshövdingehusen i Gamlestaden fick renoveras. Här skulle inte längre rivas utan stadsdelens karaktär av intim småstad kunde bevaras.

Redan på sjuttioalet passerade över 20.000 bilar per dygn Artillerigatan och en avlastning i form av en tvärförbindelse mellan E20 och Bellevue, har alltsedan dess ansetts ha högsta prioritet. Idéerna har varit många och finns dokumenterade i en lång rad utredningar genom åren. Det senaste förslaget innehåller fyra etapper som nu snart alla är genomförda. Den första, var omvandlingen av Brahegatan till gårdsgata med möjlighet till marknad, scenframträdanden och bättre tillgänglighet till affärerna. Den andra var Kvibergslänken, som sammanbinder Munkebacksmotet med Kvibergsvägen, och nu pågår ombyggnaden av Artillerigatan. När alla planerna är genomförda, skapas ett grönare Gamlestaden, där träden åter blommar längs Artillerigatan och Gamlestadstorg är en grön oas vid åkanten.

Kanske kan vi hundra år efter nedläggningen återinviga båtlinjen Lilla Bommen - Kviberg. Paddan har gjort ett par lyckade provturer hösten 1999. Båtarna ska givetvis uppkallas efter ångsluparna Gamlestaden och Kviberg, som 1905 ersattes av spårvagn. Elektriciteten var en förutsättning för detta byte av transportteknik eftersom de hästdragna spårvagnarna inte skulle klarat Nyfikenliden, backen upp till Redbergsplatsen. Var sjätte minut gick sjuans spårvagn i sin ungdom för att föra ett par tusen arbetande till industrier och kaserner. Nu har Gamlestadborna fem spårvagnslinjer och ett antal bussar att välja bland.

När detta skrivs våren 2004 finns massor av planer vad gäller både byggande och trafik i Gamlestaden-Kviberg. Mycket kommer att hända de närmaste åren. Gamlestaden blir återigen en viktig trafikknutpunkt och stadsdelarna Gamlestaden, Utby, Kviberg och Kortedala kommer att växa ihop till en ny levande stadsdel på historisk mark.

Ingrid Atlestam

2004-05-14